

УДК 343.2/7

О.В. Прижбило,
аспірант кафедри криминології та кримінально-виконавчого права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ІМПУЛЬСИВНОЇ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню імпульсивної злочинної поведінки з кримінально-правової точки зору. Розглянуто перспективи напрямки впровадження феномену імпульсивності до суб'єктивних ознак злочину.

Ключові слова: імпульсивна злочинна поведінка, імпульсивний злочин, суб'єктивні ознаки злочину, злочинна імпульсивність, імпульсивні стани.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день Кримінальний закон до ознак суб'єктивної сторони злочину відносить вину (обов'язкова ознака), мотив та ціль (факультативні ознаки). Вина представлена двома формами: умислом та необережністю. Вітчизняний законодавець вже довгий час презюмує вольове ставлення суб'єкта до злочину. А це значить, що будь-який умисний чи необережний злочин є результатом волі злочинця, а воля розглядається як єдина внутрішня рушійна сила мотивації. Більшість визначень поняття злочину в законодавстві та доктрині кримінального права виходять з його усвідомленості та свободи волі при його вчиненні. «Вся концепція кримінально-правової відповідальності базується на розумінні злочину як результату вільно прийнятого рішення» [14, с.64].

Встановленням в діянні суб'єкта умислу або необережності, як правило, закінчуються проблеми кваліфікації діяння, і в подальшому вирішується питання про його винність

у скоєнні злочину. Будь-які нюанси психологічних явищ не враховуються. Не враховується також і емоційний стан при скоєнні злочину, за виключенням стану сильного душевного хвилювання, який передбачений лише в декількох статтях КК України. Тим часом, ці обставини можуть відігравати суттєву роль при визначенні меж кримінальної відповідальності.

Стан дослідження. Теоретичним підґрунтям для написання статті стали роботи вітчизняних та зарубіжних авторів, зокрема: Р.В. Вереша, П.С. Дагель, А.Ф. Зелінський, С.Л. Рубінштейн, А.М. Шабуніна, Т.Г. Шавгулідзе, О.М. Яковлев.

Метою статті є кримінально-правовий вимір дослідження імпульсивної злочинної поведінки, а також пошук перспективних напрямків впровадження феномену імпульсивності до суб'єктивних ознак злочину.

Виклад основного матеріалу. З психологічної точки зору, при вивченні поведінки людини практично доводиться мати справу з двома

видами власне дій (на відміну від рухів) — з вольовими та імпульсивними діями [10, с. 602]. Імпульсивна злочинна поведінка виражає емоційну складову злочину, та залежить від психічного стану, в якому перебував суб'єкт під час скоєння злочину.

На нашу думку, є два шляхи впровадження імпульсивності до кримінального законодавства.

Наше перше бачення цього полягає в тому, що імпульсивність розглядається нами як емоційний стан, який може відноситись до інших обставин, що пом'якшують покарання, та впливають на кваліфікацію злочину. Також варіантом може стати самостійний пункт в ч. 1 ст. 66, як «вчинення злочину імпульсивно», який поглинув би п. 7 ст. 66 КК «вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання...».

Імпульсивність ми розглядаємо як пом'якшуючу обставину, так як виключаємо з групи імпульсивних правопорушень злочинну поведінку «так званих антисоціальних психопатів, які відрізняються передусім моральними дефектами і повною відсутністю соціальних емоцій, духовних інтересів, здатності до співпереживання» [7, с. 85]. Для цієї категорії осіб імпульсивна злочинна поведінка не властива.

З кримінально-правової точки зору, було б негуманним покладати на суб'єкта імпульсивного злочину, так само як і за вольового ставлення до своїх дій, вимоги передбачити наслідки своєї поведінки в той час, як механізм імпульсивності взагалі не включає такого передбачення, на чому ми зупинимось пізніше.

До імпульсивних станів, які являються кримінально значущими, та можуть за певних життєвих ситуацій підштовхнути до скоєння імпульсивних злочинів, ми відносимо

психічні аномалії, які не виключають осудності (непсихотичного рівня), афективні стани (фізіологічний афект, аномальний афект, сильне емоційне збудження, напруження, страх, фрустрація), та в деяких випадках, стан сп'яніння (алкогольне та наркотичне).

Перші два імпульсивних стани не повинні викликати заперечень, так як певною мірою звужують свідомість, тягнуть за собою особистісні зміни, які впливають на відхилення в поведінці, тим самим, провокуючи скоєння злочинів.

В науці немає однозначного вирішення питання віднесення станів сп'яніння до обставин, які обтяжують чи пом'якшують покарання. Деякі вчені категорично відносять стан сп'яніння до обставин, що обтяжують покарання (М.І. Бажанов, І.І. Карпець, Л.Л. Кругліков, І.М. Федорчук). Пом'якшуючою обставиною стан сп'яніння вважають В.М. Бурдін, В.І. Зубкова. Інші вчені, залежно від характеру злочину, наголошують, що в одних випадках стан сп'яніння обтяжує, в інших — пом'якшує покарання (Б.С. Бейсенов, А.А. Габіані).

Український законодавець також не займає категоричну позицію. Але однозначно, що стан сп'яніння не може визнатись судом пом'якшуючою обставиною через те, що ст. 67 КК України до однієї з обставин, що обтяжує покарання, відносить вчинення злочину особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів. Разом з тим, за ч. 2 ст. 67 КК суд за власним переконанням може не вважати стан сп'яніння обтяжуючою обставиною. Таким чином Кримінальний закон дозволяє суду піти двома шляхами: 1) визнати стан сп'яніння обтяжуючою обставиною; 2) визнати стан

сп'яніння нейтральним станом по відношенню до злочину, але навівши мотиви такого рішення у вирок.

Навряд чи на сьогоднішній день можна повністю раціоналізувати позицію законодавця, щодо визнання стану сп'яніння лише обтяжуючою обставиною. В.М. Бурдін знаходить аж п'ять причин, які ставлять дану позицію під сумнів: 1) не зрозуміло, за яким критерієм визначати, які за характером злочину можуть бути обумовлені станом сп'яніння, який при цьому підвищує ступінь суспільної небезпеки, а які ні; 2) стан сп'яніння з психологічної точки зору може полегшити вчинення будь-якого злочину, не залежно від його характеру, дуже важко з процесуальної точки зору довести, що стан сп'яніння обумовив чи не обумовив вчинення конкретного злочину; 3) взагалі спірним є віднесення стану сп'яніння до обставин, які обтяжують покарання, адже обумовити вчинення злочину, зокрема підвищити агресивність, послабити соціальний контроль за своєю поведінкою можуть не тільки психоактивні речовини, а й добровільне тривале безсоння, медитація, вплив атмосферних явищ, зайняття єдиноборствами та ін.; 4) стан сп'яніння відповідно до законодавчого визначення п. 13 ч. 1 ст. 67 КК України повинен визнаватися обставиною, яка обтяжує покарання і в тих випадках, коли мало місце випадкове передозування медикаментами, що викликало стан сп'яніння, коли особу призвели до стану сп'яніння шляхом насильства чи обману або ж, коли особа опинилася у такому стані випадково, через незнання властивостей відповідних речовин; 5) держава не повинна одночасно заохочувати вживання окремих видів речовин, що викликають стан сп'яніння (їдеться про алкогольні напої) і в той

же час посилювати кримінальну відповідальність за вчинення в такому стані злочинів. Про те, що держава зацікавлена у вживанні алкогольних напоїв, свідчить хоча б те, що дохідна частина бюджету значною мірою формується за рахунок надходжень, що пов'язані із виготовленням та продажем алкогольних напоїв; крім того, навіть на державних телеканалах успішно рекламуються алкогольні напої [1, с. 181-182].

Більше того, навіть в висновках судових експертів інколи зазначається, що «стан алкогольного сп'яніння суттєво вплинув на поведінку особи в досліджуваній ситуації, оскільки є деструктивним фактором, який знижує можливість суб'єкта контролювати свої дії, критично їх оцінювати та передбачати їх наслідки» [5].

Ми також наполягаємо, що стан сп'яніння не завжди повинен оцінюватися як обставина, що обтяжує покарання, а в деяких випадках має впливати на покарання в бік його пом'якшення, зокрема у випадку поодинокого вживання алкоголю особою, яка не має антисоціальної спрямованості, не відноситься до злісних та особливо злісних злочинців, але випадково вчинила злочин.

Щодо іншого шляху впровадження імпульсивності до суб'єктивних ознак злочину.

В кримінальному законодавстві України не згадується емоційна складова суб'єктивної сторони злочину, тим самим виключається наявність імпульсивної поведінки, як альтернативи вольового ставлення до скоєння злочину. Але в доктрині деякі автори, зокрема, А.Ф. Зелінський, наводячи приклади вчинення злочинів, мотиви яких важко пояснити, зазначав, що «... імпульсивні злочини, які визнаються умисними, з трудом «вписуються» в

законодавче визначення умислу» [6, с. 123]. Тим більше це стосується небережності.

Унеможливаючи скоєння імпульсивних злочинів з необережною формою вини, ми повинні підтвердити це наступним фактом: в характеристиці небережності відсутня вказівка на необхідність усвідомлення суспільної небезпеки дій особи. Пояснюється це тим, що суб'єкт в разі небережності не передбачає настання суспільно небезпечних наслідків або розраховує на їх відвернення. Отже, суб'єкт не передбачає, що в результаті саме його дій буде завдано шкоди суспільним інтересам. Однак суб'єкт, здійснюючи ту чи іншу вольову дію, ставить перед собою певну ціль. Така ціль фактично не збігається з наслідками. Тому, особа не може вважати свої дії суспільно небезпечними. Таке положення не має місця в імпульсивному злочині.

Викликає інтерес позиція А.М. Шабуної, яка з цього приводу в теоретичному плані запропонувала розподілити вини на дві категорії — вольову та імпульсивну [12, с. 95]. Авторка має на увазі, що на даний момент діюче законодавство передбачає розподіл вини на умисел та небережність. Тому, вона пропонує розподілити вини на дві категорії: вольове ставлення та імпульсивність. Остання в свою чергу має поділитись на умисел та небережність.

Ми не маємо таких радикальних поглядів щодо форм вини, але, разом з тим, вважаємо, що імпульсивність яскраво би відобразила нетипове для парадигми сучасного законодавства психічне відношення особи до злочину, поєднала би ознаки певних складів злочинів, яким вона може бути властива. На теоретичному рівні, на думку автора, доцільним буде запропонувати

термін «злочинна імпульсивність», як окремого виду співвідношення свідомості і волі під час вчинення злочину. На нашу думку, є правильним виділити вольове ставлення та злочинну імпульсивність, як категорії умислу. За вольового ставлення умисел, як і на даний момент, поділявся би на прямий та непрямий. А виділення злочинної імпульсивності дозволило би упорядкувати класифікацію існуючих в кримінальних правовідносинах психологічних явищ, які на даний момент ще не знайшли свого відображення в кримінальному законодавстві. Мова знову ж таки йде про вищезазначені емоційні стани, які не враховуються законодавцем, однак можуть мати суттєву роль при вчиненні деяких видів злочинів. Тобто, говорячи про злочинну імпульсивність, ми маємо на увазі скоєння злочину особами з психічними аномаліями, які не виключають осудності (непсихотичного рівня), з афективними станами (афективна реакція, фізіологічний афект, аномальний афект, сильне емоційне збудження, напруження, страх, фрустрація), та в деяких випадках в стані сп'яніння (алкогольного та наркотичного).

В аналізі змістовних ознак злочинної імпульсивності ми будемо додержуватись конструкцій, які містяться в КК України. Тому злочинна імпульсивність буде розглядатись з точки зору характеристики інтелектуальної та вольової ознак.

«Інтелектуальна ознака вини визначається мисленням суб'єкта, його свідомістю, яка ґрунтується на знанні об'єктивної дійсності, її явищ і зв'язків. Вольова ознака вини виконує функцію регулятора поведінки при вчиненні злочину» [8, с.54].

На основі аналізу ст.ст. 23, 24, 25 КК України інтелектуальна ознака

психічного ставлення включає усвідомлення суспільно небезпечного характеру свого діяння, передбачення неминучості або можливості настання суспільно небезпечних наслідків або їх непередбачення.

Для усвідомлення суспільної небезпеки «вимагається, щоб належний суб'єкт хоча б у загальних рисах розумів зокрема те, що вчинюване ним діяння носить антисоціальний характер, здатне за своїми фактичними властивостями спричинити шкоду відносинам, що охороняються законом, тобто посягати на певний об'єкт кримінально-правової охорони» [4, с. 195]. Усвідомлення суспільної небезпечності своїх дій в моральному та правовому сенсі відрізняється від суто психологічного усвідомлення своїх вчинків. Особа може чітко усвідомлювати характер своїх дій, але при цьому не встигнути розглянути їх з моральної та правової точки зору.

«При імпульсивній дії особа усвідомлює фактичну сторону свого діяння. Це дозволяє суб'єкту відображати в своїй свідомості дані про об'єкт, фактичні обставини діяння та його зміст» [12, с. 67].

Тобто усвідомлення суспільно-небезпечного характеру вчиненого діяння означає розуміння його фактичного змісту і суспільного значення. Фактичний зміст скоєного імпульсивного злочину усвідомлюється більменш чітко. За усвідомлення соціального значення вчинків, зокрема їх суспільної небезпеки, відповідають вищі диспозиції структури особистості (згідно з диспозиційною теорією особистості В. Ядова), які в момент скоєння імпульсивного злочину пригнічуються та висуваються на другий план.

Поведінкою індивіда в кожній конкретній ситуації керує не якийсь окремих диспозиційний рівень, а одразу

вся диспозиційна система. «Принципово важливо враховувати, що вони (мається на увазі психічні процеси) зазвичай протікають відразу на різних рівнях і що в той же час будь-яке зовнішнє протиставлення «вищих» психічних процесів «нижчим» неправомірно, тому що всякий «вищий» психічний процес передбачає «нижчі» і відбувається на їх основі... Мислити тут однопланово, шукати мотиви вчинку тільки на одному рівні, в одній площині — значить свідомо позбавити себе можливості зрозуміти психологію людей і пояснити їх поведінку» [11, с. 184].

В той же час кожен диспозиційний рівень незалежний від іншого. «Залежно від конкретної ситуації і внутрішнього стану суб'єкта, провідна роль належить певному рівню диспозиції або навіть конкретному диспозиційному утворенню. У стресовій ситуації і під впливом хворобливого стану відбувається «розхитування» диспозиційної системи, в результаті чого збільшується регулятивна значимість її нижчих ланок, що призводить до хаотичної, імпульсивної поведінки» [7, с. 47].

Імпульсивне діяння — результат реалізації установок особи, який виражає її соціальні позиції. Тому, А.М. Шабуніна робить закономірний висновок, що імпульсивне діяння — це вчинок особистості, який має соціальне значення та означає небажання мобілізувати волю в момент його скоєння [12, с. 70].

«Завдяки виникненню установки при імпульсивній, в тому числі і афективній поведінці, актуалізується та область знань, які необхідні в даній ситуації для досягнення мети, охопленої установкою. При цьому актуалізується не тільки ті знання, що відносяться до фактичної сторони

предметів, явищ і їх взаємозв'язку, а й знання про їх оціночну сторону. В цьому випадку фактична і оціночна сторони поведінки єдині і розрізнено не відчуються. Тому той, хто вбиває в стані афекту, знає не тільки те, що від пострілу може померти людина, але і те, що він убивця, що здійснює суспільно-небезпечну поведінку» [13, с. 23-24]. Саме такого мінімуму знань, на думку Т.Г. Шавгулідзе, достатньо, щоб говорити про усвідомлення суспільної небезпеки.

З приводу можливості усвідомлення суспільної небезпечності своїх дій П.С. Дагель пише: «Людина, визнаючи свою поведінку, усвідомлює (або здатна усвідомлювати) не тільки фактичні ознаки свого вчинку, але і його соціальний зміст, його роль у суспільному житті. Саме на цьому базується відповідальність як якість особистості ... тому вина являє собою психічне ставлення не тільки до фактичних ознак, а й до соціально-політичних властивостей діяння, є не тільки психологічним, а й соціально-політичним явищем. Лише при наявності усвідомлення (можливості усвідомлення) суспільної небезпеки, вчинене особою діяння і саме ця особа заслуговують негативної оцінки з боку держави» [3, с. 64-65].

Тобто, навіть якщо суб'єкт імпульсивного злочину усвідомлює лише фактичну сторону свого діяння (без усвідомлення суспільної небезпечності), це ніяк не позбавляє його відповідальності, так як будь-яка осудна людина, здатна віддавати собі звіт у своїх діях, здатна усвідомлювати як фактичні ознаки, так і соціальне значення своїх дій. Мета імпульсивного злочину співпадає з потребами, які лежать в основі психологічної установки людини, а злочин — це результат реалізації установки. Тому,

з приводу усвідомлення суспільної небезпечності, як однієї з ознак інтелектуального моменту вини, можна зробити висновок, що усвідомлення характеру дії та її фактичного перебігу буде пов'язано і з усвідомленням її суспільної небезпечності.

Інтелектуальний момент психічного ставлення включає не тільки усвідомлення, але й передбачення суспільно небезпечних наслідків.

Передбачення означає, що у свідомості даної особи склалося певне уявлення про *можливі* або *неминучі* наслідки свого діяння. При цьому передбачення тут має конкретний характер. Особа чітко уявляє розвиток причинного зв'язку, тобто те, що саме від її конкретного діяння настануть або можуть настати конкретні суспільно небезпечні наслідки [9, с. 157].

«Розумове уявлення особи про результати своєї дії або бездіяльності» [2, с. 74], — так характеризує передбачення суспільно-небезпечних наслідків Р.В. Вереша. Розумового уявлення особи про результат своєї дії, тобто моделі бажаного результату в механізмі імпульсивної поведінки немає. Імпульсивна поведінка протікає лише тут і зараз, в даний момент. «Передбачити теперішнє неможливо» [2, с. 75]. Отже, при імпульсивній злочинній поведінці не може йти мова про аналіз майбутнього результату, тобто про передбачення суспільно небезпечних наслідків.

В кримінальному законодавстві вольові ознаки винного психічного ставлення визначаються шляхом вказівки на: 1) бажання настання; 2) свідоме припущення; 3) розрахунок на відвернення суспільно небезпечних наслідків [3, с. 36].

При скоєнні імпульсивного злочину особа не передбачає настання суспільно небезпечних наслідків,

а відповідно не може бажати, свідомо припускати чи розраховувати на їх відвернення. Таким чином, вольовий критерій злочинної імпульсивності полягає у відсутності вольових зусиль щодо передбачення суспільно небезпечних наслідків при наявності, хоча й обмеженої, але потенційної можливості такого передбачення в сукупності з недостатньою інформативністю ситуації.

Тому, злочин вважається вчиненим зі злочинною імпульсивністю, якщо особа усвідомлювала суспільну небезпечність своїх дій, не передбачала настання суспільно-небезпечних наслідків свого діяння, хоча мала реальну можливість їх передбачити.

Висновки. Ми вважаємо, що емоційний стан при скоєнні злочину в обов'язковому порядку повинен враховуватись правоохоронними органами. І це врахування повинно вимагатись на законодавчому рівні. Кримінально

значущими емоційними станами, які повинні впливати на кваліфікацію злочинів є психоемоційні стани внаслідок аномалій психіки, які не виключають осудності, афективні стани (фізіологічний афект, аномальний афект, сильне емоційне збудження, напруження, страх, фрустрація), та в деяких випадках стан сп'яніння (алкогольне та наркотичне). На думку автора, найоптимальнішим терміном, який би зміг об'єднати ці стани є імпульсивність, яка повинна стати обставиною, що пом'якшує покарання.

Ще одним перспективним шляхом може стати нова категорія умислу «злочинна імпульсивність», як окремий вид співвідношення свідомості і волі під час вчинення злочину, що означав би усвідомлення суспільної небезпечності дії, непередбачення суспільно небезпечних наслідків, при наявності реальної можливості такого передбачення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бурдін В.М. Стан сп'яніння, як обставина, що обтяжує покарання: проблеми сучасного наукового розуміння / В.М. Бурдін. // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. — 2004. — № 1. — С. 177—182.
2. Вереша Р.В. Умисел і його види (коментар до ст. 24 КК України) / Р.В. Вереша. // Вісник Академії адвокатури України. — 2010. — № 3. — С. 73—82.
3. Дагель П.С. Проблемы вины в советском уголовном праве, — “Ученые записки Дальневосточного гос. ун.”. Вып. 21, Ч. 1. Владивосток, 1968. — 176 с.
4. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: Навчальний посібник / За заг. ред. М.І. Хавронюка. — К.: ЦУЛ, 2014. — 944 с.
5. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/35529850>.
6. Зелинский А.Ф. Кримінальная психология / А.Ф. Зелинский. — Киев : Юринком Интер, 1999. — 240 с.
7. Зелинский А.Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении / А.Ф. Зелинский. — Харьков: Вища школа, 1986. — 168 с.
8. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар. Видання сьоме, перероблене та доповнене / Відп. ред. Є.Л. Стрельцов. — Х. : Одиссей, 2011. — 824 с.
9. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / [Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.]; за ред. проф. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. — 4-те вид., переробл. і допов. — Х. : Право, 2010. — 455 с.
10. Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии. — Спб.: Питер, 2002. — 720 с.
11. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание / С.Л. Рубинштейн. — СПб.: Питер, 2012 — 288 с.

12. Шабуніна А.Н. Уголовная ответственность за преступления, совершенные импульсивно : дис. канд. юр. наук : 12.00.08 / Шабуніна Анжелика Николаевна — Воронеж, 1999. — 193 с.
13. Шавгулідзе Т.Г. Уголовно-правовое значение аффекта : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юр. наук : спец. 12.00.08 “Уголовное право и уголовный процесс; исправительно-трудовое право” / Шавгулідзе Тамаз Григорьевич — Москва, 1974. — 37 с.
14. Яковлев А.М. Детерминизм и “свобода воли” : Перспективы изучения личности преступника / А.М. Яковлев // Правоведение. — 1976. — № 6. — С. 63—72

Прижбило А.В.

Вопросы уголовно-правовой характеристики импульсивного преступного поведения.

Аннотация. Статья посвящена исследованию импульсивного преступного поведения с уголовно-правовой точки зрения. Рассмотрены перспективные направления внедрения феномена импульсивности в субъективные признаки преступления.

Ключевые слова: импульсивная преступное поведение, импульсивное преступление, субъективные признаки преступления, преступная импульсивность, импульсивные состояния.

A. Pryzhbylo

Issues of criminal law characterization of impulsive criminal behavior.

Summary. The article is devoted to the research of impulsive criminal behavior from the criminal legal point of view. Perspective directions of introduction impulsivity phenomenon into subjective signs of a crime are considered.

Keywords: impulsive criminal behavior, impulsive crime, subjective signs of crime, criminal impulsiveness, impulsive states.

